

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ. В «ІСТОРІЇ СВОГО ЧАСУ» ЖАКА-ОГЮСТА ДЕ ТУ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7796122>

Флоран Мушар

Цією статтею розпочинаємо публікацію уривків «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (1553–1617), які торкаються історії України другої половини XVI – початку XVII ст. Автора, державного діяча Французького королівства та збирача рукописів і книг, можна вважати одним із найвидатніших французьких істориків свого часу; його праця, написана латинською мовою в дусі античних авторів, – величезна наративна історія, що охоплює події у Франції та у всій Європі за 1547–1607 рр. Усі уривки подані в латинському оригіналі з паралельним українським перекладом. Перший текст містить міркування автора щодо виникнення Давньої Русі в IX–X ст. та її подальшої історії.

Ключові слова

історія України XVI–XVII ст., Жак-Огюст де Ту, новолатинська історіографія, історіографія давньої Русі.

Загальний вступ

«Історія свого часу» (Historiae sui temporis libri CXXXVIII) є, можливо, найважливішим досягненням французької історіографії епохи релігійних воєн XVI – поч. XVII ст. Її автор – Якоб Август Туан (Iacobus Augustus Thuanus, справжнє ім'я Jacques-Auguste de Thou, Жак-Огюст де Ту). Вона в 138 книгах та приблизно двох із половиною мільйонах слів охоплює європейську історію 1547–1607 рр. Метою цієї публікації (і наступних) є дати якомога вичерпнішу добірку всіх місць «Історії», де йдеться про Україну або українців, в оригінальному латинському тексті з паралельним українським перекладом. «Україна» розуміється – звичайно, дещо анахронічно – в рамках сьогodнішніх державних кордонів, тобто й Західна Україна (що тоді належала короні Польській), «Русія польська» або Київщина, козацькі землі, а також Кримське ханство. Інші тексти, зокрема докладні розповіді про Лівонію, про Молдову і Валахію, про Московію тощо, у добірку не включаються, якщо тільки в них не згадуються або кримські татари, або козаки (тоді подаються лише

найрелевантніші уривки). Для підготовки текстів я використовував так зване «лондонське» видання цієї праці⁷.

Про автора та його історичні уявлення

Жак-Огюст де Ту (1553–1617) – один із найважливіших культурних і політичних діячів Франції кінця XVI – початку XVII ст.⁸ Дуже обдарована й багатогранна людина, він виявив себе як державний діяч, як збирач книг і рукописів, як новолатинський поет і, нарешті, як автор монументальної історичної праці бурхливого часу в історії Європи – другої половини XVI ст.

Походячи з дворянського роду de robe («мантії»), який дав Франції суддів та церковних ієрархів, він служив спочатку як «радник» (conseiller) при паризькому Парламенті – тобто як суддя молодшого рангу у вищій судовій інстанції французької монархії, а згодом виконував важливі доручення при дворі Генріха III й особливо Генріха IV; зокрема, він був одним із редакторів знаменитого Нантського наказу 1598 р., що поклав край релігійним війнам у Франції⁹. Йому доводилося бути очевидцем деяких із найдраматичніших подій тієї епохи, зокрема, Варфоломійської ночі (1572 р.) та «дня барикад» 1588 р. Кар'єру він закінчив на посаді голови однієї з палат паризького Парламенту (président à mortier), а також перебував у Раді фінансів за молодого короля Людовика XIII.

Жак-Огюст де Ту вирізнявся також своїм книголюбством, і протягом кількох десятиліть невпинно збирав стародавні рукописи, особливо класичних авторів, а також друковані видання. Вважається, що його бібліотека, яка була відкрита для вчених людей із усієї Європи, була однією з найбільших приватних бібліотек Парижа й поступалася лише королівській. У ній містилося, за різними оцінками, понад 1000 рукописних та 8000 друкованих книг¹⁰. Варто зазначити, що церковнослов'янська книжність також входила до кола його інтересів; хоча в зібранні не було жодного слов'янського рукопису, він в «Історії» (69.7) спеціально наголосив на цінності

⁷ *Iacobi Augusti Thuani Historiarum sui temporis tomus primus (secundus, etc.).* Vol. 1–7. Londini. Excudi curavit Samuel Buckley. 1733.

⁸ Про нього див.: Ingrid A.R. De Smet. *Thuanus. The Making of Jacques-Auguste de Thou. 1553–1617.* Genève. 2006 (*Travaux d'Humanisme et Renaissance* 418), а також збірку статей: Frank Lestringant (ред). *Jacques-Auguste de Thou. Écriture et condition robine.* Paris. 2007. Основним джерелом життя де Ту є його автобіографія, до якої треба ставитися з обережністю, оскільки вона є апологетичний документ, написаний в контексті бурхливих полемік, що виникли після публікації «Історії» – пор. нове видання: Anne-Marie Teissier-Ensminger. *La vie de Jacques-Auguste de Thou. I. Augusti Thuani vita.* Paris. Honoré Champion. 2007. (*Textes de la Renaissance* 126).

⁹ Про наказ, його контекст і роль де Ту за тих обставин пор.: Bernard Cottret. 1598. *L'édit de Nantes. Pour en finir avec les guerres de Religion.* Paris. 1997 – особливо с. 123–220.

¹⁰ Про його книжкову діяльність пор.: De Smet. *Thuanus.* С. 171–200.

Полоцької бібліотеки, розповідаючи про взяття міста у 1580 р. польсько-литовськими військами. Дозволю собі навести цей уривок повністю¹¹:

У фортеці награбовано менше, ніж очікувалося, і все було залишено солдатам, за винятком бібліотеки, де містилася велика кількість книг учителів грецьких, перекладених, за свідченням руських літописів, із грецької мови слов'янською Мефодієм і Костянтином. Вони [русські християни – Ф.М.], справді, мають такий звичай, що священники не від власного розуму проповідують народу, але читають вголос слова грецьких отців народною мовою, або тому, що вони, не будучи навченими жодної літератури [під «літературою» тут маються на увазі латинські та грецькі класичні автори – Ф.М.], найменше покладаються на власний розум, або тому, що вони бояться, керовані людською пристрастю винаходити нове, ухилитися від істини та давнини; ще зі страху, додають вони, якщо проповідникам дозволено буде на власний розсуд звертатися до народів, вони скористаються цією свободою для того, щоб намовляти на государя й державу, що в нас згубним чином і відбулося.

У цьому уривку під зовнішньою (але тільки зовнішньою) зневагою до чужої «невченості» ховається критика словесної розбещеності західних проповідників як протестантських, так і католицьких, а також позитивний погляд на політичну стриманість руських кліриків, яка опосередковано наводиться як приклад для читачів «Історії».

Усе це приводить нас до питання поглядів де Ту на свою епоху, і, зокрема, на релігійні конфлікти, що в його час роздирали Європу, а відтак і Францію¹². Він належав до католицької Церкви, але, поряд із багатьма іншими представниками вищих судових органів, був одним із найревніших захисників партії «політиків» (Politiques, тобто тих поміркованих, які протиставляли себе як кальвіністам, так і Святій Лізі, що висувала ультрамонтанську католицьку лінію). У своїх творах, особливо в «Історії», він позиціонує себе як захисник галліканізму, тобто «свобод церкви

¹¹ Minor fama in arce reperta praeda, quae fere militi cessit, excepta bibliotheca libris ex Graeca in Slavicam linguam a Methodio et Constantino, sic Russorum annales ferunt, conversis instructissima, e doctoribus fere Graecis. Moris est apud eos, ut sacerdotes non ex ingenio publice populum alloquantur, sed contiones ex patribus Graecis ex scripto lingua populari recitent; seu quod homines nullis litteris eruditi proprio ingenio minus confidunt, seu ne pro ingenii humani curiositate studio nova inveniendi ab antiquitate ac veritate recedatur; addunt, et ne, contionatoribus facultate populum pro arbitrio alloquendi facta, in principem et magistratus dicendi, quod perniciosissimo exemplo apud nos invaluit, libertas concessa videatur.

¹² Про історичні погляди де Ту див.: Claude-Gilbert Dubois. *La Conception de l'histoire en France au XVIe siècle. 1560–1610.* Paris. 1977. С. 172–194.

галліканської», які захищали, на його думку, французьке королівство від папського свавілля. Проте для нього католицизм – це передовсім «релігія предків» (*religio maiorum*); він уважав ультрамонтанізм католицької реформації (Тридентського собору) таким само нововведенням, як і кальвінізм французьких протестантів. Варто також наголосити на яскраво вираженому несприйнятті Жаком-Огюстом де Ту будь-якої форми примусу чи насильства в релігійних питаннях; це один із головних лейтмотивів «Історії». Тому не дивно, що при дворі Генріха IV, в контексті повної перемоги ультрамонтанізму, на де Ту чекали неприємності – зокрема, його недоброчинці досягли того, що в Римі «Історію» занесли в Індекс заборонених книг.

Треба ще звернути увагу на один важливий аспект його історичних концепцій: де Ту вважає християнство якоюсь співдружністю націй, об'єднаних єдністю віри, які утворюють одну *respublica Christiana*. Але «Історія» є багато в чому хронікою розпаду цієї співдружності на окремі замкнуті, ворожі одна до одної, нації; тому він вимушено шукає шляхи нового об'єднання замість втраченого давнього католицизму. Така ностальгія за втраченою єдністю є головною причиною його посиленої уваги до здобутків книжних людей, письменників, професорів, іноді навіть політичних діячів – покровителів мистецтва, тобто до так званої латиномовної *respublica litterarum*, яку не обмежують ні мовні відмінності, ні політичні, ні конфесійні кордони. Тому він під кожним роком в «Історії» розміщує некрологи найвидатнішим інтелектуалам, які померли протягом цього періоду. Так, наприклад, в кн. 28 (1561 р.) він наводить некрологічний запис про польського магната Яна Тарновського, «який славними справами (*magnis... rebus gestis*) послужив не лише рідній Польщі, а й усьому християнському співтовариству (*non solum de Polonis suis, sed universa republica Christiana*)...», щоб увічнити пам'ять про нього¹³.

«Історія свого часу», східна Європа та Україна

¹³ Кн. 28.31. Порівн. також у тому ж некрологічному записі оцінку його військової діяльності у східній Європі, зокрема на українських землях: *quo in munere conceptam de se exspectationem longe superavit, Petro Moldavorum principe ad Obertinum profligato, ac dein maiore belli mole Moscicis ad Sterodubum debellatis, et Tataris, gente ad continuas excursiones effusa, per Podoliam saepius fuis ac repressis* («на тій посаді [великого гетьмана – Ф.М.] він далеко перевершив очікування, розбивши Петра воєводу молдавського в Обертині, а потім великим військовим подвигом вразивши московитів у Стародуба, а також по всьому Поділлію часто розлякуючи і проганяючи татар, що постійно розбігаються на різні набіги»).

Історія свого часу» має досить складну історію; дотепер немає доброго критичного видання, що відповідає вимогам сучасної науки¹⁴. Вона є зв'язним оповіданням про події від смерті Франциска I і Лютера (1547 р.) до 1607 р., якщо не рахувати невелике продовження за 1607–1610 рр., написане молодшим другом де Ту Ніколя Ріго. Виклад ведеться за класичними зразками; в організації матеріалу автор орієнтується насамперед на Полібія (у своєму розумінні «всесвітньої» історії) та на Тита Лівія (він розподіляє матеріал за роками; кожен рік подано в середньому у 2–6 книгах, залежно від подієвої насиченості). Відповідно до традиційної інтелектуальної практики кінця XVI ст., на початку кожної книги він наводить чи то бібліографію, чи то список джерел, під назвою *Ex auctoribus* («На основі (наступних) авторів»).

Хоча «Історія» характеризується дуже великою широтою світогляду, це не всесвітня хроніка, а саме «історія свого часу», тобто різні події подані не як звичайний фактаж, а як спроба їхнього осмислення з певних позицій – географічних та інтелектуальних. Тому не дивно, що головна увага приділяється справам Франції та суміжних країн, зокрема Італії та Belgium (сьогоднішніх Бельгії та Нідерландів). Але не залишено поза увагою, іноді прискіпливою, всі зони світу, які перебували тоді у взаємодії із західною Європою – американські колонії, північну Африку, Османську імперію та Близький Схід, Персію, Росію (Московію). Стосовно Речі Посполитої, куди входила тоді значна частина сьогоднішніх українських територій, то вона для де Ту є повноцінним членом *respublica Christiana*. Але в розповіді про східноєвропейські події він багато в чому ґрунтується на опублікованих писемних джерелах, що зумовлює певну фрагментарність подачі матеріалу. Так, він наголошує на деяких важливих віхах Лівонської війни, але в початковій частині своєї праці замовчує багато важливих подій – наприклад, в нього практично нічого не сказано про Люблінську унію 1569 р. Зі зрозумілих причин, він починає приділяти систематичну увагу Речі Посполитій лише від 1573–1574 років (кн. 56), де йдеться про вибори Генріха Анжуйського та короткочасне його правління.

¹⁴ Вищезгадане лондонське видання представляє різні варіанти тексту в більш-менш задовільній повноті, але не є критичним виданням. – Про історію тексту, різні видання, авторські рукописи, виправлені друковані екземпляри тощо, див.: Samuel Kinser. *The Works of Jacques-Auguste de Thou*. The Hague, 1966. (*Archives internationales d'histoire des idées*). С. 6–166. Єдиний повний переклад – французькою мовою; його здійснено за цим лондонським виданням ще у XVIII ст. (*Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607* [так; насправді з 1547 до 1610 рр.], *traduite sur l'édition latine de Londres*. Londres [так; насправді Париж]. 1734. В 15 книгах). Їм треба користатися з обережністю, оскільки він грішить багатьма помилками.

Такими особливостями обробки матеріалу пояснюється те, що, за цілковитої зацікавленості письменника та його прагнення подавати достовірну інформацію, в нього українська історія тих часів постає дещо фрагментарно, у чому читач зможе переконатися із наведених уривків. Однак у загальних рисах йому добре відома назва «Русь» (Russia), під якою він розуміє всі народи, що походять від давньоруської держави: з одного боку, московитів, а з іншого – українців та білорусів. Назву «русів» (Russi) він, як і багато вчених свого часу, вважає спрощеним від «роксолан» (пор. далі текст № 1). Але складається враження, що замість Russi він вживає більш ясні назви, що відповідають політичним кордонам: так, піддані московського царя в кн. 22 і 28 називаються виключно Mosci, «московити», а в кн. 26 як Russi, так і Mosci (останнє – частіше), тоді як українські та білоруські піддані короля Польського завжди названі Russi, а їхня країна – Russia, іноді – Russia Polonica.

Він також, як і буде відображено у наступних статтях, добре розуміє, хто такі «козаки». Але він розуміє цю назву швидше як позначення роду діяльності; для нього козаки – це легка кіннота з околиць Речі Посполитої, схильна займатися розбоєм; так, він пише про «полоцьких козаків»¹⁵. Він навіть порівнює «козаків» польсько-татарсько-московського порубіжжя з аналогічними, на його думку, «ускоками» угорсько-турецького¹⁶. Серед загального поняття «козаки», проте, вирізняються «низові», тобто запорожці (Nisovii) – про них докладніше у другій частині праці, що висвітлює події 1590–1600-х років. Таке уявлення про козаків, швидше за все, сформувалося під впливом джерел, які він використовував – у цьому випадку Хітрея, Гейденштейна та деяких польських авторів.

¹⁵ 69.9, Cosacisque Polotiensibus auctor fuit, «він порадив полоцьким козакам».

¹⁶ В кн. 100.6 він визначає низівців як «козаки» (Cosaci) і «ускоки» (Uscoci).